

ВЛАСНІСТЬ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ

У перехідній економіці, як і в кожній економічній системі, є декілька форм власності на засоби виробництва. Однією із них є колективна (групова) власність, одним із основних видів якої є кооперативна власність. Найбільш репрезентативною формою кооперації в Україні є споживча кооперація, яка на сьогодні перебуває в стані трансформаційних змін. Тому аналіз економічних умов і суперечностей розвитку відносин власності в споживчій кооперації є актуальною науковою і практичною проблемою.

В останніх наукових дослідженнях відносин власності звертається увага на її сумісно-розділену природу, що відмічає А. А. Гриценко [1] і чому присвячена монографія Г. В. Задорожного [2]. Аналізується власність кооперативів з позицій теорії асоційованої соціальної творчості у роботі О. В. Бузгаліна і А. І. Калганова [3]. Ряд проблем трансформації і реформування відносин власності у споживчій кооперації у перехідній економіці досліджені у дисертаціях І. А. Артеменко [4], де застосований аналіз сумісно-розділених відносин, і О. О. Юрманової [5]. Разом з тим, у зазначених роботах не вивчалися соціокультурні складові вказаних відносин. Культурологічні корені кооперативного руху привертають увагу індійського автора М. Мадане [6]. Це відповідає і нашій позиції стосовно необхідності врахування культурологічних особливостей сумісно-розділених відносин економічного розвитку споживчої кооперації [7].

Проаналізуємо сумісно-розділені відносини власності та їх культурологічні особливості у сфері споживчої кооперації України в умовах перехідної економіки.

Економічне визначення власності зводиться до встановлення відносин між людьми з приводу продуктів (матеріальних благ) і ресурсів, з яких ці продукти виробляються. Власність є вираженням відносин привласнення (відчуження) засобів виробництва і створюваних за їх допомогою матеріальних благ. У такому визначенні підкреслюється характер власності як суспільних відносин, первинність її економічної природи. Об'єкт

власності є матеріально-речовим змістом, тим, що привласнюється. Суб'єктами власності можуть бути окремі громадяни, родини, групи, колективи, організації, держава тощо. Привласнення благ, надбання власності здійснюється як результат власної або найманої праці, а також у процесі обміну (вторинне привласнення).

Проблема власності має історичний характер. Із розвитком цивілізації відносини власності змінювалися, набували різні форми. Ще Солон (594 р. до н.е.) зазначав, що закони не створюють відносин власності, вони закріплюють відносини, які фактично склалися у суспільстві. Сократ вбачав у механізмі власності джерело нерівності і майнового розшарування людей [8, с. 128-129]. У сучасній науковій літературі прийнято зазначати, що першим етапом у розвитку майнових відносин є особиста власність, що сприймається як володіння обмеженим колом предметів щоденного вжитку, засобів особистого існування, які не приносять їх власнику доходів. Особиста власність поступово перетворювалася у приватну. Цей процес завершився із формуванням ринкового господарства як цілісної системи.

Іманентно властивою ринковій економіці є споживча кооперація, що виникла у XIX ст. у Великій Британії. Кооперація є, в першу чергу, феноменом західноєвропейської культури, побудованої на християнських засадах. Християнство звільнило господарську працю, в якій народилася нова її мотивація, що несе на собі риси поєднання зречення і прийняття світу в етиці господарського аскетизму. Поєднання цих протилежностей дало найбільшу енергію праці як духовно-господарської сили, що затвердила фундамент європейської культури [9, с. 245]. М.С. Грушевський вважав український народ одним з найбільш багатих орієнтальними впливами народів західної культури [10, с. 141], серед яких слід виділити вплив православ'я (східного християнства). На наш погляд, у християнському постулаті і догматі трієстості закладено принцип сумісно-розділених відносин. За словами С.М. Булгакова, "єдине троїсте в способі свого існування і множинне єдине природою свого єства" [11, с. 418]. На відміну від протестантської і католицької традицій, православ'я розглядає приватну власність у якості історичного інституту, який увесь час змінюється в обрисах і соціальному значенні [9, с. 245].

Сучасні соціально-філософські школи по різному визначають суть власності. Російський дослідник О.І. Самсін робить висновок щодо протилежності в оцінках відносин власності. Оскільки західні економісти вбачають у власності лише відношення людини до речі, то правильний аспект, на його думку, полягає у тому, що відносини власності розглядаються як відображення реальної взаємодії власника з його майном, розпорядження ним, його використання. З точки зору філософії власність розглядається як властивість людської природи. Відношення людини до речей трактується у якості способу її самовизначення і самореалізації у навколишньому світі. У соціально-філософській літературі отримала обґрунтування ідея щодо трьох видів відносин приватної власності. У випадку суб'єктно-об'єктних відносин речі, майно набувають рис залежності від людини, яка стає господарем, власником, розпорядником об'єктів. Суб'єктно-суб'єктні відносини сприяють формуванню соціального стану людини, яка, будучи власником знарядь праці, землі, капіталу, робить залежними інших людей, що не мають власності і змушені продавати свою робочу силу. Об'єктно-суб'єктні відносини формують відповідальність щодо володіння і управління об'єктами власності. Філософська трактовка відносин приватної власності, їх аналіз виходить з того, що це завжди характеристика людини, а не деперсонізоване, безсуб'єктне економічне явище чи юридична норма. Всі форми власності функціонують тому, що в їх основу закладений індивідуально-людський компонент. Такий підхід дає можливість висвітлити різні сторони взаємовідносин суб'єктів і об'єктів власності [8, с. 130–131].

У перехідній економіці найбільш помітно проявляється еволюція відносин власності і типів господарювання, зростає багатоманіття їх форм. Перехід до багатоукладної економіки змішаного типу здійснюється у процесі взаємодії і розвитку приватних, групових, корпоративних і суспільних інтересів. У випадку змішаного типу економічної системи, що відповідає сучасним світовим тенденціям розвитку, кожна форма власності і заснований на ній тип господарювання займає власну нішу у задоволенні суспільних потреб. Частка форми власності у відповідному секторі економіки визначається, головним чином, критеріями економічної і соціальної ефективності. Тому не може бути протиставлення різних форм власності одна одній.

Зближення різних поглядів на роль форм власності має відбуватися шляхом їх перевірки на відповідність загальнолюдським цінностям. У цьому зв'язку цікавою є думка сучасного російського дослідника кооперації українського походження І.Д. Барчука щодо моральності відносин кооперативної форми власності. "Моральність кооперативної форми власності доведена віковим досвідом світового кооперативного руху" [цит. за: 12, с. 137].

Приватна власність є економічною умовою розвитку відносин власності у сфері споживчої кооперації. В оцінці приватної власності є значне різноманіття думок. Знищення приватної власності на засоби виробництва декларується марксизмом. З позитивної точки зору оцінюється роль приватної власності як соціально-економічної основи громадянського суспільства. Приватна власність, що складає основу класичного ринкового господарства, суттєво змінилася у напрямі її корпоративності й інституціоналізації. У ній зростає загально-економічне значення, посилюється соціалізація відносин, які вона відображає. Все меншу роль відіграє персоналізація відносин власності, все більшого значення набуває її багатосуб'єктність. Практик і теоретик кооперації М.І. Попов у роботі "Теорія кооперації" (1928 р.) звертає увагу на базовий характер приватної власності стосовно кооперативної власності. Він пише: "Власність кооперації являє собою як би надбудову над приватною власністю її членів. Приватна власність є вихідним пунктом для побудови власності кооперативної. Майно членів при вступі їх у кооператив не щезає, як їх приватна власність, і не поглинається цілком власністю кооперативу, але бере участь лише частиною у створенні загальної кооперативної власності і частиною бере на себе відповідальність по загальних зобов'язаннях кооперативу" [цит. за: 12, с. 135].

На погляд В. І. Вахтова, кооперативна власність виражає відносини відокремленості майна, його належності самостійним кооперативним товариствам і спілкам. Кооперативна власність відрізняється від інших форм власності. Вона подібна, на його думку, до приватної власності тільки у тому, що не є державною. В.І. Вахітов включає кооперативну власність до суспільної форми власності на підставі її колективно-групового характеру. Важлива ознака кооперативної власності обумовлена її генезою. Спочатку (майже завжди) майно кооперативу утворюється за

рахунок внесення його членами пайового внеску. У межах кожного кооперативу всі його члени разом стають сукупними власниками [12, с. 133].

М.В. Сіроштан і Н.Н. Солових розглядають кооперативну власність у якості функціонально-виробничого різновиду загальної власності. Загальну власність утворюють об'єднання осіб, які мають права індивідуальних власників. За розмірами майна учасники загальної власності можуть відрізнятися один від одного. Але вони не відрізняються за наявністю суттєвих правомочностей. Загальна власність може бути пайовою, коли виділені майнові частки учасників, і спільною, коли частки не виділяються. В основі кооперативної власності знаходиться об'єднання індивідуальних власників. Але це не арифметична сума індивідуальних власників, а їхня функціонуюча єдність. Кожний, хто бере участь у кооперативі своєю працею і своїм майном, має рівні права в управлінні і розподілі доходу [13, с. 25]. У першому в Україні підручнику "Основи кооперації" власність споживчого кооперативу визначена як приватна колективна власність [14, с. 205].

Економічна діяльність кооперації спирається на наявність і використання капіталу. Німецький економіст і теоретик кооперації В. Вігодзинський у своїй праці "Кооперація у Німеччині" (1869 р.) констатував, що "кооператив є спілка осіб. Це, однак, не означає, що кооператив може повністю нехтувати капіталом" [цит. за: 12, с. 134]. На необхідність користування капіталом і на його роль у кооперації звертав увагу О.В. Чаянов "Кооперація завжди буде користуватися капіталами і дуже великими капіталами, бо без них в господарському житті неможливо обійтись, але не інтереси цього капіталу стоять у неї на першому місці, а інтереси тих господарств, які він обслуговує. В кооперації капітал – слуга, а не хазяїн" [цит. за: 12, с. 134]. Загальний капітал є колективною власністю кооперативу. Російський дослідник кооперації О.А. Ніколаєв (1868–1919) у роботі "Теорія і практика кооперативного руху" (1909 р.) показував, що: "З одного боку, кооперація підтримує відокремленість, залишаючи в особистому володінні кожного члена його колишню власність; і в той же час вона здійснює злиття у вигляді колективної власності учасників товариства, значення якої безперервно зростає внаслідок накопичення резервних фондів. Таким чином, кожний з товаришів має свою індивідуальну

власність, у той час як загальний капітал є колективною власністю. Таким чином, кооперативний рух є новим етапом суспільства на його віковому несвідомому шляху від індивідуалізму до колективізму" [цит. за: 12, с. 134].

Кооперація використовує приватну власність і виступає проти її знищення. Ш. Жид (1847–1932) писав, що кооперація "не ставить мету знищення приватної власності, але намагається зробити її досяжною для всіх, якщо не у формі приватної власності, то у формі співучасті у загальній власності ... Завдяки споживчим товариствам вона не тільки робить робітників власниками магазинів, але – в кінцевому рахунку – і власниками фабрик, заснованих цими магазинами, і ферм, придбаних ними для своїх потреб" [цит. за: 12, с. 134].

Реалізація відносин приватної і кооперативної власності у різних країнах набуває різних форм. Так, згідно іспанських законів, є два класичні типи юридичних статусів: капіталістичне товариство (акціонерне товариство, товариство з обмеженою відповідальністю тощо) і кооператив, варіантом якого є аграрно-переробне товариство. На відміну від кооперативу, в якому кожний має право голосу, у вказаному типі організації отримання права голосу залежить від суми капіталовкладень. Для тих, хто бажає вийти з бізнесу, надається можливість зробити це з поверненням усіх внесених ними коштів за реальною вартістю. Головним завданням є визначення цієї вартості, а також пошук нових акціонерів на заміну тим, хто вибув. У деяких випадках підприємство утримує право на власність до їх появи. Акціями підприємства володіють також акціонери, чий капітал залучається за контрактом терміном на один або два роки під мінімальний процент. Це люди з низькою купівельною спроможністю, яким необхідна підтримка підприємств вищого рангу, але які не можуть або не бажають робити великі капіталовкладення.

Суперечливою щодо реалізації відносин кооперативної власності є позиція деяких білоруських і російських дослідників, на погляд яких магістральним шляхом розвитку є кооперативна ринкова економіка, що заснована на суспільній за формою володіння і приватній за правом розпорядження і управління власності на засоби виробництва, природні і фінансові ресурси. Можливість персонального володіння частиною цієї власності забезпечується, на думку дослідників, розвитком відносин пайового персоніфікованого фінансового лізингу [15, с. 15].

Враховуючи, що дослідники розглядають проблему перетворення державної власності у суспільну з правом розпорядження нею працездатними громадянами за працю, вважають за необхідне прийняти закон про демократизацію права розпорядження і управління державною власністю як основу кооперації всіх видів, у тому числі споживчої кооперації, то слід не погодитися з таким трактуванням суті відносин власності у сфері споживчої кооперації, суті самої споживчої кооперації. Ці дослідники підмінюють поняття кооперації як об'єднання людей з певними господарськими цілями поняттям кооперації як форми організації праці.

У сучасній науці обґрунтовується точка зору щодо поступового відокремлення підприємницьких функцій від власності. Відзначається тенденція відокремлення власності від управління, розчленування прав власності на окремі складові, що комбінуються у різних конфігураціях між учасниками господарського процесу. У відносинах власник–менеджер–робітник все більш ефективну роль відіграє менеджер, від кваліфікації і компетентності якого залежить успіх підприємства [8, с. 132]. Досвід здійснення реформ у споживчій кооперації України висвітлив проблему неефективності діяльності підприємств. Тобто існує, на перший погляд, суперечність: однотипні підприємства з однаковою формою власності, в однаковому правовому полі, у ряді випадків територіально близькі – мають різні кінцеві результати. На наш погляд, суть проблеми – у менеджменті, можливості отримання ренти менеджером.

Проблема ренти менеджера, як економічної категорії, окреслена у спеціальній літературі. Внаслідок відчуження капіталу від власника у менеджерів є можливість отримати частину доходу підприємств, що їм юридично не належать. До механізмів реалізації ренти менеджера у споживчій кооперації слід включити: отримання готівки від товаровиробника при виконанні дилерських функцій; недозавантаження транспортних засобів до маси, вказаної у документах, з віднесенням нестачі на зменшення доходу підприємств та отримання готівки шляхом нарахування заробітної плати; вилучення коштів, призначених для закупівлі сільгосппродуктів та сировини; отримання готівки від покупця при продажу за зниженими цінами основних фондів; нарахування та отримання заробітної плати при завищенні

обсягів будівельно-монтажних робіт; отримання готівки від посередників за дотримання попередньо обумовлених схем товаропостачання; вилучення сировини завдяки її недовкладенню на підприємствах харчової промисловості та підприємствах громадського харчування; вилучення пального завдяки завищенню обсягів перевезень тощо. Маючи ренту, більшу від заробітної плати, наймані менеджери не зацікавлені задовольняти інтереси пайовиків, підвищувати ефективність роботи підприємств, реалізовувати нові інноваційно-інвестиційні проекти. З метою позбавлення від тіньового обороту та для перекриття каналів особистого збагачення за рахунок системи передбачено відновити роботу кооперативного опту та баз концентрації, відмовитися від послуг посередників тощо.

На момент утворення незалежної України споживчі кооперативи з правової точки зору були відсутні. У ході реформ споживча кооперація втратила значну частину своїх основних фондів і різко скоротила введення у дію нових. Втрата власності споживчої кооперації та гостра конкурентна боротьба з підприємствами інших форм власності призвели до зниження практично всіх показників її діяльності. Економічну базу підприємств споживчої кооперації, що діють на принципах Міжнародного кооперативного альянсу, становлять пайові внески їх членів та прибуток, отриманий від цього капіталу. Економічну основу сучасних споживчих товариств в Україні складає власність, що перейшла до них від споживчої кооперації СРСР. Ця власність з'явилася як результат передачі споживчій кооперації власності, яка була експропрійована у дореволюційних кооперативів, державної власності та доповнена економічною підтримкою пайовиків. Деформація відносин у сфері споживчої кооперації, як наслідок впливу умов адміністративно-командної економіки, привела до необхідності визначитися із суттю споживчої кооперації і розв'язати суперечність: якщо споживча кооперація існує реально, то слід надати перевагу підтримці розвитку її підприємств, а якщо формально – реформуванню національної кооперативної сфери на основі міжнародно визнаних принципів кооперації.

У роботах сучасних дослідників посилена увага приділяється розвитку кооперативного підприємництва. Разом з тим повчальний досвід загальносвітової кооперативної кризи 70–80 років ХХ ст. показав, що ті кооперативні спілки, які обрали

підприємницькі стратегії виходу з кризи, не витримали конкуренції і збанкрутіли (Бельгія, Австрія, Нідерланди). Ті ж національні об'єднання або частина кооперативів, що налагодили економічні зв'язки із членами (пайовиками) за рахунок економічної участі членів, здолали кризу (прикладом є кооператори Великої Британії, Франції, Фінляндії, Швеції). У споживчій кооперації України, при наявності сильної центральної спілки і достатньо професійних кадрів, відсутня повноцінна соціальна база. Це привело до відсторонення членів (пайовиків) від контролю капіталу, від економічної участі в кооперативі. Тобто в умовах перехідної економіки економічна участь пайовиків носить номінальний характер. Враховуючи, що такий стан речей не приносить суттєвої економічної вигоди ні членам (пайовикам), ні споживчим товариствам, економічна участь членів є основним резервом і умовою розвитку споживчої кооперації. Залучення розпорощених капіталів фізичних і юридичних осіб здійснюється у різних формах.

Таким чином, економічною умовою розвитку власності споживчої кооперації України у перехідній економіці є приватна власність. Суперечністю розвитку є відносини з отримання ренти менеджером. Подальші дослідження пов'язані з реалізацією кооперативного принципу економічної участі членів, розробкою механізмів залучення капіталів дрібних власників з метою підтримки розвитку споживчої кооперації.

Література

1. Гриценко А. Совместно-разделенные отношения: труд, собственность и власть // Экономика Украины. – 2003. – №3. – С. 50–58.
2. Задорожный Г. В. Собственность и экономическая власть. – Х.: Основа, 1996. – 144 с.
3. Бузгалин А. В., Колганов А. И. Глобальный капитал. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 512 с.
4. Артеменко І. А. Трансформація відносин власності в споживчій кооперації при переході до ринкової економіки: Дис.... канд. екон. наук: 08.01.01. – Харків, 2004. – 233 с.
5. Юрманова О. О. Реформування власності споживчої кооперації у трансформаційній економіці: Автореф. дис.... канд. екон. наук: 08.01.01. – Донецьк, 2003. – 17 с.

6. Мадане М. Культурологічні корені кооперативного руху і виклики сьогодення // Вісті. – 2004. – 29 липня.
7. Скляр Г. П. Феномен кооперації. – Полтава: "Інтер Графіка", 2004. – 92 с.
8. Самсин А. И. Основы философии экономики: Учеб. пособие для вузов. – М.: ЮНИТИ–ДАНА, 2003. – 271 с.
9. Булгаков С. Н. Православие / Худож. оформ. Б.Ф. Бублик. – М.: ООО "Издательство АСТ"; Харьков: "Фолио", 2001. – 480 с.
10. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во "Знання" України, 1991. – 240 с.
11. Булгаков С. Н. Трагедия философии // Булгаков С.Н. Соч. в двух томах. Т.1. – М.: Наука, 1993.
12. Кооперация. Теория, история, практика: избранные изречения, факты, материалы, комментарии / Автор-составитель К.И. Вахитов. – М.: Издательско-торговая корпорация "Дашков и Ко", 2004. – 557 с.
13. Сероштан М. В., Солових Н. Н. Кооперация – необходимый институт рыночной инфраструктуры // Фундаментальные и прикладные исследования. Научно-теоретический журнал. – №1. – 2003. – С. 18–27.
14. Бабенко С. Г., Гелей С. Д., Гончарук Я. А. та ін. Основи кооперації: Навч. посібник. – К.: Знання, 2004. – 470 с.
15. Егоренков Н. И., Стародубцева М. М., Казаков С. Ю. Долевой финансовый лизинг – основа кооперации в эффективной рыночной экономике // Кооперация и интеграция экономики в приграничном регионе: Сборник материалов междунауч.-практ. конф.: В 2 ч. Ч. 1. – Гомель: УО "Белорусский торгово-экономический университет потребительской кооперации", 2003. – С. 11–15.